

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
кафедра корекційної педагогіки та інклюзивної освіти

Дипломна робота магістра

з теми : **СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ПЕРШОКЛАСНИКІВ ІЗ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ ЗАСОБАМИ ГРИ**

Виконала: магістрантка спеціальності
016 Спеціальна освіта
Грига М.І.

Керівник: Гончарук Н. М.,
кандидат психологічних наук, доцент

Рецензент: Вержиховська О. М.,
кандидат педагогічних наук, доцент

м. Кам'янець-Подільський – 2020 рік

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ І. СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ ПЕРШОКЛАСНИКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ ЯК ПРЕДМЕТ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОГО АНАЛІЗУ	6
1.1 Соціальна адаптація як психолого-педагогічна проблема	6
1.2 Теоретичне дослідження соціальної адаптації в умовах спеціального загальноосвітнього закладу	16
1.3 Процес психічної адаптації дітей з порушеннями інтелектуального розвитку	27
РОЗДІЛ ІІ. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ У ПЕРШОКЛАСНИКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ	33
2.1 Програма експериментального дослідження процесу соціальної адаптації	33
2.2 Особливості соціальної адаптації у першокласників з порушеннями інтелектуального розвитку	43
РОЗДІЛ ІІІ. ФОРМУВАННЯ НАВИЧОК СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ У ДІТЕЙ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ ЗАСОБАМИ ГРИ	65
3.1 Основні напрями формування навичок соціальної адаптації до умов навчання у школі	65
3.2 Психолого-педагогічні умови використання гри як засобу соціальної адаптації першокласників з порушеннями інтелекту	70
3.3 Методика соціальної адаптації першокласників з інтелектуальними порушеннями засобами гри	78
ВИСНОВКИ	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	92
ДОДАТКИ	97

ВСТУП

Актуальність теми. У роботі психолога спеціального закладу загальної середньої освіти зростає увага до проблем адаптації дітей з інтелектуальними порушеннями. У нових соціальних умовах їм складно зорієнтуватись, що зумовлено багатьма причинами. Ускладнюють адаптаційні процеси особливості емоційної поведінки, пов'язані з нерозумінням почуттів інших людей, недостатність навичок соціальної взаємодії, низький рівень усвідомлення нових правил, зумовлений порушеннями інтелекту у дітей.

Питання соціальної адаптації вивчали різні дослідники. Суть соціальної адаптації описували Г.Балл, С.Томчук, О.Боделан С.Ганжа, О.Вержиховська Л.Дзюбко О.Зотова, І.Кряжева Р.Тонкова-Ямпольська, Е.Шмідт-Кольмер, А.Атанасова-Вукова. Ю.Шмельова. Психологічні чинники соціальної адаптації аналізували І.Галецька, А.Маклаков, М.Ромм. Особливості соціалізації дитини розглядали Н.Голованова, Н.Гавриш, І.Печенко, Т.Семигіна. С.Харченко. Специфіку соціального виховання характеризували Н.Аксаріна, Н.Дзюбко, Л.Жаровцева, Т.Науменко, Т.Шмідт, М.Зейдель, І.Неуман. Стани психологічної дезадаптації досліджували О.Ануфрієнко, Н.Ватутіна, А.Захаров, Г.Кумаріна, Н.Мілованова, Р.Попелюшко, Н.Суртаєва.

Початок шкільного періоду є відповідальним етапом у розвитку дитини. Це перший досвід подолання труднощів соціального характеру. Він є передумовою успішного становлення фундаментальних якостей особистості — вольових, емоційних, соціальних. Від того, як дитина осилить адаптаційні перешкоди, залежить рівень сформованості захисних сил та потенційних можливостей організму у цілому.

Проте слід пам'ятати, що взаємини у колективі мають не лише схвальний бік. Для них характерні й складні моменти. Будуть під час шкільних взаємин і дискусії, і суперечки, і протиборство. Під час таких ситуацій вчителі навчатимуть дітей як правильно поводити себе у подібних випадках. Разом з тим, аналіз експериментальних досліджень показує, що на сьогодні відсутні науково обґрунтовані рекомендації щодо ефективної підготовки

першокласників до взаємодії з однолітками та вчителями у нових соціальних умовах.

Актуальність порушеної проблеми, доцільність наукового пошуку ефективних шляхів соціальної адаптації молодших школярів зумовили вибір теми нашого наукового дослідження: «Соціальна адаптація першокласників з інтелектуальними порушеннями засобами гри».

Мета дослідження – теоретичне та експериментальне обґрунтування шляхів та психолого-педагогічних умов формування навичок соціальної адаптації дітей із порушеннями інтелекту.

Завдання дослідження:

– проаналізувати стан досліджуваної проблеми у психолого-педагогічній літературі і навчальній практиці та з'ясувати особливості перебігу процесу соціальної адаптації у першокласників;

– підготувати та експериментально апробувати програму експериментального дослідження процесу соціальної адаптації першокласників із інтелектуальними порушеннями;

– виявити та експериментально перевірити психологічні шляхи ефективної адаптації дітей молодшого шкільного віку до нових соціальних умов; визначити критерії та показники соціальної адаптації першокласників;

– розробити модель соціальної підтримки першокласників в нових соціальних умовах; обґрунтувати методика формування соціальної адаптації першокласників з інтелектуальними порушеннями засобами гри.

Об'єктом наукового дослідження є психологічні чинники та змістові характеристики соціальної адаптації дітей з інтелектуальними порушеннями до умов закладу середньої освіти.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні умови та методика формування навиків соціальної адаптації у дітей з інтелектуальними порушеннями.

Теоретико-методологічною основою дослідження є положення про взаємодетермінацію біологічного й соціального у розвитку дитини

(Л.Виготський, Ж.Піаже); концепції розвитку особистості у дитячому віці (Л.Божович, В.Давидов, О.Запорожець, Д.Ельконін); теорії адаптації (П.Анохін, Н.Ватутіна, Ч.Дарвін, І.Мілославова, Г. Сельє, В.Слюсаренко); гуманістичний підхід до формування особистості (І.Бех, А.Богущ, О.Сухомлинська), нормативно-правові акти про освіту (закон від 05.09.2017 № 2145-VIII «Про освіту», закон від 13.05.1999 №651-XIV «Про загальну середню освіту», постанова КМУ від 21.08.2013 №607 «Державний стандарт початкової загальної освіти для дітей з особливими освітніми потребами»).

Методи дослідження. Теоретичні – аналіз, порівняння, узагальнення психолого-педагогічної літератури. Емпіричні – анкетування, стандартизоване тестування, педагогічне спостереження, аналіз змісту педагогічної документації, проєктивні техніки. Статистичні – опрацювання результатів дослідження шляхом методів статистичних математичних моделей, групування та узагальнюючих показників.

Теоретичне значення дослідження: конкретизовано та теоретично збагачено сутність соціальної адаптації дітей молодшого шкільного віку до умов освітнього закладу; розширено можливості адаптаційно-розвивальної роботи закладу середньої освіти із забезпечення гармонійної адаптації; вироблено способи підвищення компетентного впливу педагогів на процес входження дітей у нові соціальні умови.

Практична значущість дослідження полягає у розробленні та впровадженні соціально-педагогічної технології адаптації дітей молодшого шкільного віку; розробці комплексу ігор, тренінгів для першокласників, вчителів та батьків, спрямованих на адаптацію школярів; підготовці програм, рекомендацій з оптимізації процесу адаптації в умовах спеціальних закладів та закладів інклюзивної освіти.

Апробація роботи. Основні результати дипломної роботи обговорювались на студентській науково-практичній конференції у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка. Дані відображено в 1 публікації.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження психологічних особливостей соціальної адаптації першокласників до умов шкільного навчання засобами гри дають підстави для таких висновків:

Теоретичний аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що поняття соціальної адаптації розглядається з різних точок зору. У межах нашого дослідження воно описується як соціально-психологічний процес та результат пристосування до умов довкілля, що забезпечує входження у нові соціальні ролі і відображає взаємодію внутрішніх і зовнішніх умов людського існування. Універсальним показником адаптованості є поняття балансу – узгодженості та взаємодії між особистістю і довкіллям, що описується зовнішніми і внутрішніми характеристиками життєдіяльності.

На основі теоретичного аналізу психологічних та соціально-педагогічних методів, основою яких є формування адаптаційних можливостей учнів, розвитку та стимулювання їхніх адаптивних ресурсів, запобігання дезадаптивним проявам було з'ясовано, що сучасний стан цієї проблеми потребує пошуку інноваційних технологій, які максимально сприяли б розв'язанню цих завдань. Наука має достатньо досліджень, що стосуються визнання важливої ролі адаптивних процесів у подальшому соціальному розвитку особистості, водночас усі методи зводяться, переважно, до консультативної допомоги, яка не передбачає практичного забезпечення у межах освітнього процесу.

Резерв ефективних засобів соціальної адаптації ми вбачаємо в адаптаційно-розвивальних можливостях ігрової діяльності, яка забезпечує включення дітей в соціальні стосунки та розширює можливості самовираження особистості. Особливості впливу гри на дітей з порушеннями інтелектуального розвитку зумовлені відносною збереженістю ігрових дій у першокласників з особливими освітніми потребами, що є сприятливою психологічною умовою формування адаптивних навиків.

Дані констатувального експерименту уможливили зробити такі висновки та узагальнення:

За результатами тесту дослідження *емоційних станів* М.Люшера з'ясовано, що в адаптаційний період у дітей з порушеннями інтелекту переважали стани невпевненості, занепокоєння, емоційної залежності, нетерплячості (32%) та мінливі розлади емоційної поведінки, які проявлялись у гарячкватості, агресивності, сльозах, плачі (38%).

Дані копінг-тесту Е.Хейма продемонстрували особливості використання дітьми з порушеннями інтелекту адаптивних, ситуативно-адаптивних та неадаптивних стратегій поведінки.

Дослідження *когнітивних* копінг-стратегій (форм поведінки, спрямованих на аналіз наявних труднощів і можливих шляхів виходу з них) вказало на те, що взагалі не сформованими у дітей виявились адаптивні стратегії: проблемний аналіз (0,0%); установка власної цінності (0,0%); збереження самовладання (0,0%). Більш виразними є ситуативно-адаптивні (релігійність) та неадаптивні копінг-стратегії – пасивні форми поведінки з відмовою від подолання труднощів через зневіру у свої сили: смирення (18,6%); розгубленість (27,5%); дисимуляція (10,6%); ігнорування (21,3%).

Аналіз рівня сформованості *емоційних копінг-стратегій* (тих, які передбачають впевненість у наявності виходу зі складних адаптивних ситуацій) дав змогу отримати подібні результати щодо балансу адаптивних, ситуативно-адаптивних та не адаптивних стратегій.

Серед першокласників з порушенням інтелекту використання адаптивних емоційних стратегій є рідкісним: емоційна розрядка – 2,7%; протест – 2,7%; оптимізм – 3,1%; кооперація – 4,3%. Втім, багато випадків застосування неадаптивних варіантів поведінки, які характеризуються станом безнадійності, пригніченим настроєм, покладанням провини на себе, спрямованою зовні агресією. Їх розподіл є таким: самозвинувачення (13,2%); покірність (21,4%); агресивність (24,9%); пригнічення емоцій (27,7%). Це є свідченням того, що

першокласники часто перебувають у депресивному стані, відчуваючи спустошення та втрату моральних сил.

Щодо *поведінкових копінг-стратегій* (спрямованих на співпрацю), то розподіл за ними виявився також несприятливим: співпраця (1,6%); звернення (7,3%); альтруїзм (3,1%), що вказує на низький їх рівень. Найбільше серед першокласників з порушенням інтелектуального розвитку тих, хто схильний до застосування неадаптивних варіантів копінг-поведінки: відступу (36,2%) та активного уникнення (16,1%), що є несприятливою тенденцією.

Узагальнені дані констатувального дослідження з проблеми соціальної адаптації дітей з порушеннями інтелекту уможливили виокремити чотири рівні соціальної адаптації першокласників з порушеннями інтелектуального розвитку: високий (10,2%); середній (27,2%); низький (63,9%) та дуже низький (1,7%).

На етапі формувального експерименту з'ясовано, що соціальна адаптація забезпечується шляхом реалізації комплексного підходу, який включає оптимізацію адаптаційного процесу школярів, організаційно-методичну роботу з педагогічним колективом та співпрацю спеціального загальноосвітнього закладу з родиною. Відповідно до цього представлено три основних напрями роботи: 1) адаптаційно-розвивальну програму для першокласників з порушеннями інтелектуального розвитку; 2) семінар-практикум для вчителів із питань соціальної адаптації; 3) освітньо-тренінгову програму співпраці закладу освіти з родиною.

Адаптаційно-розвивальна програма реалізується в умовах соціально-психологічного навчання у вигляді соціально-психологічного тренінгу, рухливих ігор на свіжому повітрі та психолого-дидактичних ігор під час перерв та години самопідготовки. Вона охоплює чотири етапи, які базуються на результатах емпіричного констатувального дослідження: 1) підвищення рівня емоційних переживань та формування позитивного ставлення до шкільного навчання; 2) оволодіння адаптивними когнітивними копінг-стратегіями поведінки; 3) оволодіння адаптивними емоційними копінг-стратегіями;

4) оволодіння адаптивними поведінковими копінг-стратегіями. Для кожного напрямку роботи розроблено систему ігрових вправ, спрямованих на підвищення адаптивних функцій школярів.

Результати дослідження дають підстави засвідчити ефективність розробленої психолого-педагогічної технології формування соціальної адаптації першокласників засобами гри до умов освітнього процесу. Втім, це дослідження не вичерпує усіх проблем соціальної адаптації, але створює орієнтири для проведення нових досліджень, пов'язаних з використанням інноваційних методів та прийомів дослідження цієї проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адаптация и здоровье / отв. ред. Э.М.Казин. Кемерово : Кузбассвузиздат, 2003. 301 с.
2. Александровский Ю.А. Пограничные психические расстройства. Ю.А.Александровский. Москва : ГЭОТАР-Медиа, 2007. 707 с.
3. Ануфриенко Е.В. Структура состояния дезадаптации в критические периоды развития личности: автореф. дис. . канд. психол. наук / Е.В.Ануфриенко. Комсомольск-на-Амуре, 2002. 21 с.
4. Анохин П.К. Теория отражения и современная наука о мозге. Москва : Наука, 1979. 573 с.
5. Баева И.А. Тренинги психологической безопасности в школе. Санкт-Петербург : Речь, 2002. 251 с.
6. Бережнова Л.Н. Предупреждение депривации в образовательном; процессе: монография; Санкт-Петербург : Изд-во РГПУ им. Л.И.Герцена, 2000. 240 с.
7. Балл Г.А. Понятие адаптации и ее значение для психологии личности. Вопросы психологии. 2009. 224 с.
8. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-методичний посібник. Київ : ІЗМН, 1998. 204с.
9. Ганжа С.В. Социально-психологическая адаптация школьников с нарушениями соматического и нервно-психического здоровья : автореф. дис. .канд. психол. наук / С.В.Ганжа. Ставрополь, 2000. 20 с.
- 10.Боделан О.Р. Психологічне забезпечення адаптації дітей шестирічного віку до навчальної діяльності: автореф. дис. ... канд. психол.наук. 19.00.07 ; Південноукраїнський державний педагогічний ун-т ім. К.Д. Ушинського. Одеса, 2002. 22 с.
- 11.Захаров А.И. Происхождение детских неврозов и психотерапия. Москва : ЭКСМО-Пресс, 2000. 448 с.
- 12.Ватутина Н.Д. Ребенок поступает в детский сад : пособие для воспитателей детского сада / Под ред. Л.И. Каплан. Москва : Просвещение, 1983. 80 с.

- 13.Вержиховська О.М. Особливості організації процесу соціальної адаптації у розумово відсталих дітей. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка / за ред. Л.П.Мельник, В.І.Співака. Вип. XVI. Серія соціальнопедагогічна. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2011. С.183–191.
- 14.Вержиховська О.М. Особливості підготовки дітей з порушеннями психофізичного розвитку до навчання у школі. Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин, 23 квітня 2018 р.: Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2018. С. 200–202.
- 15.Выготский Л.С. Собрание починений : в 6-ти т. Т. 2. Москва : Педагогика, 1982. 504 с.
- 16.Гаврилов О.В. Про особливості включення інвалідів в систему вищого навчального закладу. Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). Збірник наукових праць / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. Вип. III. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2012. С. 6–11.
- 17.Дзюбко Л.В. Рання шкільна дезадаптація як проблема сучасної початкової школи. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Переяслав-Хмельницький, 2000. 189 с.
- 18.Зотова О.И., Кряжева И.К. Некоторые аспекты социальнопсихологической адаптации личности ; сост. и общ. ред. Л. В. Винокурова, И. И. Скрипюка. Организационная психология. Санкт-Петербург : Питер, 2001. С.248–256.
- 19.Ілляшенко Т. Інтеграція дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітній заклад. Соціальний педагог. 2009. №5. С.26–35.
- 20.Карбанова О.А. Социальная ситуация развития ребенка: структура, динамика, принципы коррекции: автореф. дис. ... д-ра психол. наук. Москва : МГУ, 2002. 42 с.
- 21.Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості. Київ : Освіта, 1998. 256 с.

22. Кононко О.Л. Шкільна адаптація та психологічний вік. Початкова школа. 2002. №1. С.5–10.
23. Круглик А.С., Меркулова Н.В. Проблеми адаптації дітей з особливими освітніми потребами до загальноосвітнього навчального закладу. Евріка, №2 (8). С.48–53.
24. Крюкова С.В., Слободяник Н.П. Удивляюсь, злюсь, боюсь, хвастаюсь и радуюсь : программы эмоционального развития детей дошкольного и младшего школьного возраста. Москва : Генезис, 2002. 208 с.
25. Кумарина Г.Ф. Школьная дезадаптация: признаки и способы предупреждения. Народное образование. 2002. №1. С. 111–121.
26. Курінна С.М. Особливості соціалізації дітей 6-7 років в різних умовах життєдіяльності : автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.05 ; Слов'янський держ. педагогічний ун-т. Слов'янськ, 2004. 24 с.
27. Маклаков А.Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях. Психологический журнал. 2002. Т. 22. №1. С.16–24.
28. Махова В.М. Психическая адаптация детей с интеллектуальной недостаточностью к условиям школьного обучения : дисс. ... канд. психологических наук 19.00.10 ; Москва, 2000, 181 с.
29. Миронова С.П. Подолання упередженості щодо осіб з психофізичними порушеннями як шлях до суспільної та освітньої інтеграції. Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). Збірник наукових праць / за ред. В.М.Синьова, О.В.Гаврилова. Вип. VII. В 2-х т., т. 1. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори – 2006, 2016. С. 280–289.
30. Мирошніченко Н.О. Умови інтеграції осіб із функціональними обмеженнями у суспільство. Соціальна робота в Україні. 2005. №2. С. 63–69.
31. Ларионова С.А. Социально-психологическая адаптация личности: теоретическая модель и диагностика. Белгород, 2002. 200 с.
32. Литвиненко Н.В. Социально-психологическая адаптация, школьников при переходе из начальной в основную школу. Москва : Сфера, 2006. 141 с.

33. Науменко Т.І. У дитячий садок прийшли новенькі (Соціальна адаптація дітей молодшого молодшого шкільного віку). Запоріжжя : ЛПКС. Лто, 2002. 72 с.
34. Социальная технология научно-практической школы им. Ю.Ф.Змановского: Здоровый дошкольник / сост. : Антонов Ю.Е., Кузнецова М.М., Марченко Т.И., Пронина Е.И. Москва : АРКТИ, 2001. 208 с.
35. Набиуллина Р.Р., Тухтарова И.В. Механизмы психологической защиты и совладания со стрессом (определение, структура, функции, виды, психотерапевтическая коррекция) : учеб. пособ. Казань, 2003, С. 23–29.
36. Нечай С.П. Адаптація дітей-сиріт молодшого молодшого шкільного віку до умов школи будинку засобами музично-театралізованої діяльності: автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.08; Інститут проблем виховання АПН України. Київ, 2001. 21 с.
37. Милованова Н.Г. Суртаева Н.Н. Школьная дезадаптация: особенности взаимодействия субъектов образовательного процесса: учеб. пособие. Тюмень : Вектор Бук, 2001. 100 с.
38. Печенко І.П. Соціалізація дітей в умовах сільських навчально-виховних комплексів : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08; Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини. Умань, 2002. 23 с.
39. Педагогическая поддержка ребенка в образовании / Н.Н.Михайлова, С.М.Юсфин, Е.А.Александрова и др.; под ред. В.А.Сластенина, И.А.Колесниковой. Москва : Академия, 2006. 288 с.
40. Поніманська Т.І. Моральне виховання першокласників : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1993. 110 с.
41. Поніманська Т.І. Людина і Я. Світ дорослих як чинник соціалізації особистості дитини. Дошкільне виховання. 2009. № 8. С.14–15.
42. Поліщук В.М. Психологічні особливості дітей перехідного періоду від дошкільного до молодшого шкільного віку : дис. ... канд. психол. наук: 10.00.07. Київ, 1995. 185 с.

43. Психическое развитие воспитанников детского дома / под ред. М.И. Лисиной, И.В. Дубровиной, А.Г. Рузской. Москва : Педагогика, 1990. 264 с.
44. Попелюшко Р.П. Особливості адаптації та соціалізації дітей з особливими потребами до умов інклюзивного навчання. Ідеї гуманної педагогіки та сучасна система інклюзивного навчання : зб. матеріалів Всеукр. наук.-метод. конф., присвяч. 97-річчю від дня народж. В.Сухомлинського, 29-30.09.2015 / уклад. О. Е. Жосан. Кіровоград : Ексклюзив-систем, 2015. С. 322–326.
45. Реан А.А. Психология адаптации личности / А.А.Реан, А.Р.Кудашев, А.А.Баранов. СПб.: прайм ЕВРО-ЗНАК, 2006. 479 с.
46. Ромм М.В. Адаптация личности в социуме: теоретико-методологический аспект. Новосибирск : Наука. Сибирская изд. фирма РАН, 2002. 275 с.
47. Социальная адаптация детей в дошкольных учреждениях / под ред. Р.В.Тонковой-Ямпольской, Е.Шмидт-Кольмер, А.Атанасовой-Вуковой. Москва : Медицина, 1980. 231с.
48. Соціальна адаптація дітей з особливими освітніми потребами до навчання в школі: навч.-метод. посібник / уклад. О.М. Холодій. Черкаси, 2014. 125 с.
49. Тихомирова Т.С. Формирование стрессоустойчивости школьников подросткового возраста : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Москва, 2004. 23 с.
50. Томчук С.М. Теоретичний аналіз проблем адаптації дітей з особливими потребами до навчання у школі. Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. Київ : Кондор, 2005. С. 339–342.
51. Шмелева Ю.Н. Психолого-педагогическое обеспечение адаптации старшеклассников сельской школы в лицейских классах : автореф. дис. . канд психол. наук. Астрахань, 2007. 29 с.